

Qismət Yunusoğlu
Bakı Dövlət Universitetinin
müəllimi

I Pyotrun məşası olan hayların Rusiyanın axınıni yazıçı-tarixçi S.N.Qlinka (1775-1847) "Türklərə qarşı birgə üsyana qalxmağa xalqlara çağırış və ya indiki hadisələrlə bağlı poema"sında (Moskva ş., 1828) aşağıdakı cümlələrlə ifadə etmişdir: "...ermənilər I Pyotrun çağırışına ürəkdən səs verdilər, bütün tayfaları ilə Rusiya hüdüdlərində yerləşməyə can atdılar..."

Bölgənin dağlılardan ibarət kökenli Türk-Müsəlman yurdlarını (dağ bulqarları, çərkəzlər, adıgöylər, qaraçaylar, noçaylar...) işğal etmək üçün xəlifyyə-casusluq şəbəkəsinin, tərbiyə eməllərinin yaradılması, dağlılar arasında tərbiyənin, parşalanmanın gücləndirilməsinə qarşı amansız soyqırım əhəliyinə qarşı) rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş və 300 ildir dözümlü məskunlaşdırılmışdır. Həm də dinsiz baş keşiş O.Arquyanın çar Rusiyası hakimiyyətinin inandırımıdır ki, Zaqafqaziyaya hərbi yürüşlər zamanı hay qüvvələri onlara hərtərəfli kömək etməklə bölgənin Osmanlı Türkiyəsi və Fars-İran dövlətlərini idarəçiliyindən azad olunması hesabına "Ermenistan" dövlətinin yaradılması Rusiyanın imperiyası maraqları üçün vacib şərtlərdən biridir. Bunun üçün hay kilsəsi bütün qüvvələri ilə çar Rusiyasının itaətində olmağa, hətta yalandan çar I Pavelin (1754-1801) şərəfinə

kovun (1726-1793) səyi ilə Azov dənizi sahillərində də bu proses davam etmişdir.

1787-1791-ci illər rus-türk müharibəsində hay sürüsünün xidməti müqabilində II Yekaterinin (1729-1796) əmri ilə Frakiyadan (Balkan yarımadasında) koloniyalardan 320 hay ailəsi (1650 nəfər) Dnestr çayı boyunca (indiki Dnestryanı ərazilərə) yerləşdirilmişdir.

1785-1791-cü illərdə Dağlıq Qafqaz xalqlarının ruslara qarşı milli-azadlıq müqavimət mübarizəsində Şeyx Mənsur Şahbax oğlunun (1762-1794) hərəkatına qarşı, daha sonra, 1796-cı ildə general V.A.Zubovun (1771-

olmaqla hay keşişləri ayağa qalxaraq hayların baş keşişi I Makar Textusinin (1813-1891), keşiş M.B.Bekqulyantsın (1847-1902) başçılığı bu qaydalara öz etirazlarını bildirdilər, Rusiya təbəəliyindən imtina üçün imzalar toplandı. Stavropol quberniyasının politsmeystri Filimonova, general-adyutant S.A.Şeremetevə (1836-1896) 02 fevral 1885-ci il tarixli 304 nömrəli, qubernator K.L.Zisermana (1826-1888) 04.03.1885-ci il tarixli məktubları çatdırıldı, Fərmanın icrasından qəti imtina olundu...

Beləliklə, çar III Aleksandar hay kilsəsi barədə əvvəlki fikrinə qayıtmağa məcbur edildi...

"Dağ hayları" toplumu və hay kilsəsinin mürtece -siyasi niyyəti-məqsədləri

Qadim Həbəş və Misir kəndlilərinin, adugərlərinin xidmətçisi olmuş ibtidai

insan-hay sürüsü, növbəti mərhələdə (I minilliyin əvvəllərində) Qırmızı dəniz şərqində və Aralıq dənizinin şərqi hissəsində yaranmış monoteist İudaizm dini ehkamlarına sığınaraq yəhudilərin həyat tərzi və düşüncə təlimini əxz etməyə çalışmışdır. Yəhudilər kimi dünyaya səpələnəni, mərkəzləşmiş dini-siyasi birlikləri formalaşdırmağı, ticarətdə nadir əyərli dəyərlərə üstünlük verməyi... hətta "Dağ yəhudiləri" termininə uyğun "Dağ hayları" kəlməsinə də XX əsrdə dövrüyyəyə daxil etməyi (baxmayaraq ki, morfoloji baxımdan coğrafi məkanla heç bir bağlılığı olmadan) dinsiz hay kilsəsi bacarmışdır.

Kiçik Asiya yarımadasında (Ön Asiyada) 1299-1453-cü illər ərzində formalaşmış və 30 avqust 1922-ci ilədək mövcud olmuş Osmanlı Türkiyəsi imperiyasının bütün ərazilərində Bizans və Fars imperiyalarının məqsədləri hərbi-siyasi tərbiyənin icraçısı təmsilində Qara və Xəzər dənizi hövzələrinə, Quzey və Güney Qafqaz hüdudlarına sürülmüş hay sürüsünün XVI-XVIII əsrlərdə yataqlandıqları coğrafi-əski Türk-Müsəlman məkanlarından biri də Qurban çayı (Güney Qafqazda, indiki Kuban çayı) bölgəsi olmuşdur.

Qesbkar Rusiya çarı I Pyortla (1672-1725) hiyləgər hay kilsəsinin illigili məkrli eməlləri nəticəsində XVII-XVIII əsrlərdə Dunay-Dnepr çaylarının mənsəb düzenliyiə, Kərim sancaqlığında (indiki Kırım yarımadası) I minillikdə Yunan-Bizans koloniyalarında yerləşdirilən hay sürüsünün bir hissəsi Əziz (Azov) dənizinin şərq ətrafında və Quzey Qafqazın dağlıq ərazilərində yerləşdirildi. Rusiya hüdüdlərində ilk hay kilsəsi də məhz qədim Türk dövlətinin (Çingiz xan Yesudey oğlunun (1162-1227) böyük oğlu Cudin (1185-1227) 10-cu oğlu neslindən Toça Teymur sülaləsindən olan Noyabr xan tərəfindən qurulmuş, 1466-1556-cı illərdə mövcud olmuş Hacı Tərxan xanlığı ərazisində peytaxtı-ndə Hacı Tərxan şəhərində (indiki Həştərxan) 1706-cı ildə I Pyotrun razılığı ilə inşa edilmişdir.

məsi... məqsədi ilə hay kilsəsinin və hay sürüsünün istifadə olunmuşdur.

Bizans-Yunan imperiyasına sığınmaqla (Həbəş-Misir dövlətlərinə qarşı müharibədə) Aralıq dənizi hövzəsində və Balkan yarımadasında-Frakiyada yerləşməyə ("Balkan nəzəriyyəsi") nail olan hay sürüsü Fars-İran və çar Rusiyası dövlətlərinə xidmətləri müqabilində Quzeyli-Güneyli Qafqaz bölgəsində yataqlana bilmişlər.

Müasir Adıgöy(əy)-Çərkez Respublikasının dağlıq ərazilərində-Altıkesik vadisində, Ağır və Qılınc çayları yataqları boyunca yerləşən haylar yerli-kökenli Türk-Müsəlman əhəliyinə və Osmanlı Türkiyəsinə qarşı çar Rusiyasının hərbi-siyasi və iqtisadi-ticarət eməliyyatlarının icraçısı kimi nisbətən əlverişli Qurban çayının sol sahillərinə-Teymurgöl və Bəşbaxır çayı hövzəsindəki Şorça yaşayış məntəqəsi ətrafına, Qorqol çayı yatağına yaxın Buxxana-Sotcuq Qala yaşayış məntəqələrinə, Qışlar kökəni-Tatarlı (Türk) bölgəsinə köçürülmüşlər.

Bu köçürülmə XVIII əsrin sonunda-XVIII əsrin I yarısında hay baş keşişləri I Qukasın (1722-1799), Ovspe Arquyanın (1743-1801), I Yeprem (1748-1835), VIII Ovanesin (1762-1842), V Nersesin (1770-1857)... Rusiya çarı II Yekaterina (1729-1796), Su siyasi və hərbi təbəqəsinin rəsmiləri (feld-marşal Q.A.Poteyemkin (1739-1791), q.ə.P.S.Poteyemkin (1743-1796), generalissimus A.V.Suvorov (1729-1800), general A.N.Samoylov (1744-1814)... ilə olan əlaqələri hesabına baş vermişdir.

Nəticədə 1839-cu ildə Şimali Qafqazda hərbi dairə reisi, alman məşəlli general-mayor, baron Qriqori fon Zassın (1797-1883, Şimali Qafqazda Türk-Müsəlman

xüsusi dini mərasimlərdə- ibadətində həm də pravoslav Rusiyanın birliyi və güclənməsi naminə dualar edildiyi bildirilmişdir.

Azərbaycanın əməkdar jurnalisti (Latviya Respublikasının vətəndaşı) T.Çaladzenin "Eçmiəzdimin il xaç və qılıncla" məqaləsində (25.09.2015-ci il tarixli) göstərmişdir ki, 1891-ci ildə keşiş Terziyoskova qarşı məhkəmə işində hay kilsəsinin bu uydurması məlum olmuş və Rusiya çarlarına edilən dualar ümumi dini mərasimdən heç də fərqli olmadığı öz təsdiqini tapmışdır...

Amma, nə fayda, hay hiyləgərliyi "öz meyvesi"ni dərib, dadına da baxmışdır. Canına və ruhuna edilən hay kilsəsinin duasından ruhlanan I Pavel 1799-cu ildə "Dərbənd erməniləri üçün torpaq sahibsinin ayrılması və Şimali Qafqaz ermənilərinə güzəştli bərərdə" fərman imzalamışdır. Nəticədə, 1837-ci ildə Qurban çayının sol sahilində, 1839-cu ildə Uruq çayının mənsəbində Xəzər dənizi sahillərindən, Qaraçay-Adıgöy dağlarında yuva qurmuş hay sürüsü (hansı ki, özlərini "dağ hayları" adlandırlar) bu ərazilərdə məskunlaşmış, yaşayış məntəqlərində (indiki Amavir şəhəri) yataqlanmışlar.

Təsədüfi deyil ki, 1768-1774-cü illərdə rus-türk müharibəsində keşiflyat məlumatlarının əldə olunmasında, diversiya-tərbiyə eməliyyatlarında rusların xeyrinə Dunay, Dnestr və Dnepr çaylarının mənsəbində, Quzey Qafqazın dağlıq hissələrində yuva quran hay dəstələri yaxından iştirak etmiş və bu xidmətlərinə görə 1771-ci ildə Kırım xanlığının ərazisində general V.M.Dolqorukovun (1722-1782) köməkliyi ilə Osmanlı Türkiyəsindən hayları yerləşdirilmişdir, ələcə də qubernator, general-mayor V.A.Çert-

1804) başçılığı ilə Xəzərsahili Azərbaycan xanlıqlarına hərbi yürüşlərində də hay dəstələrinin başçısı kimi iştirak edən O.Arquyan Şirvan hakimi Mustafa xan Xançobanlı (1768-1844) Rusiya himayəçiliyinə keçməyə təhrik etmiş, bu əməli ilə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşir (1732-1806) də inandırılmışdır (Qarabağ meliklərinin qüvvələrindən istifadə edərək) və nəticədə hay hiyləsi öz nəticəsini vermiş, çar Rusiyasının qoçun tərkib hissələri Azərbaycanın Şirvan və Qarabağ bölgələrində hərbi düşərgə salmış və hay kilsəsinin "sədaqətli xidmətləri müqabilində" 30 min "erməni" Cənubi Azərbaycandan köçürülərək bu ərazilərdə yerləşdirilmişdir.

Həmin bu baş hay keşişi 1783-cü ildə "rus və erməni xalqlarının ittifaqı haqqında" sənəd işləyərk çar Rusiyasının hakimiyyətinə təqdim etmişdir.

Tarixi faktlar göstərir ki, müasir dövrdə olduğu kimi, XVIII-XIX əsrlərdə də mürtece-dinsiz hay kilsəsinin hiyləgər, saxta və xəyanətkar niyyətlərini-əməllərini həqiqi menada başa düşənlər, anlayənlər, bilənlər olmuşdur, amma onlar azlıqda olduqlarından, ələcə də heyəsiz-utanmaz qaragürühuçə hay sürüsünün həm xaricdən, həm də daxildən təqiblərinə, təzyiqlərinə məruz qaldıqları üçün istədiklərinə nail ola bilməmişlər. Rusiya imperatoru III Aleksandr hay kilsəsinin xisəlini bildikdə (Qafqazda pozucu, tərifiqəç, dağıdıcı fəaliyyətlərini hiyləgərliklə ört-basdır və "dini tədris" adı ilə itaətsizliyi təbliğ etmələrini) 16 fevral 1884-cü il tarixli Fərmanla "Qafqazda erməni-qriqorayan kilsəsinin təlimlərinin qaydalan"ını təsdiq etmiş və ona əməl etməsinə göstəriş vermişdir. Qafqazda yuvalanmış hay sürüsü də daxil

"Dağ hayları" adlanmaqla hay kilsəsi nəyə hədəflənib, bu kəlmənin işlədilməsi hay kilsəsinə və onun idarə etdiyi sürüyə hansı üstünlükləri verə bilər:

-Qafqazın qədim, yerli-əzəli etnik-milli kökenli xalqları ilə eyni təbii-coğrafi və etnoqrafik səviyyəyə yiyələnməyi;

-bölgənin digər çoxsaylı, mərkəb milli-etnik tərkibə malik xalqlarının etno-morfoloji assimilyasiyasında iştiraklarını saxta uydurmalarla sübutlamağı;

-Qafqaz bölgəsinin istər dağlıq, istərsə də düzən vadilərində yapıdılan və mənimsədildikləri "hay kilsəsi" adlı Türk-Müsəlman xalqlarının ədim tikillilərinə uydurma tarixi "səhifələr" yapıdırmaqla hayların bu regionda "qədim, əzəli xalq" statusuna yiyələnməyi;

-Dünya çapında bu istiqamətdə saxta, yalan, uydurma təbliğatlarını, ələcə də "əzəli rus-hay birliyi-ittifaqı" adı altında hay kilsəsinin mürtece fəaliyyətini Azov-Xəzər dənizi hövzələrində gücləndirməkdə Türk-Müsəlman ırsların tədricən sıradan çuxanmasına;

-Güney və Cənubi Qafqazın coğrafi-tarixi sələməsinde uydurma hay tarixinin yer tutmasına;

Son onilliklərdə Krasnodar və Stavropol diyarlarında, Dağıstan, İçkeriya-Çeçən, Kalmık, Adıgey... respublikalarında hayların Rusiyanın cənub vilayətlərinin tərkibində, mədəniyyətində və icmalai həyatında "yeri"ne dair beynəlxalq və federal dövlət səviyyəli çoxsaylı və davamlı elmi-nəzəri konfransları, tədqiqat mərkəzlərinin toplanmasının ("ermənistan"ın iştirakı və hay kilsəsinin xeyir-duası ilə) keçirilməsi sıradan bir olay deyildir...

Çox təəssüf ki, bu cür toplanılarda Türk-Müsəlman məşəlli "alim"lər-tədqiqatçılar da cənubdan iştirak edirlər.